

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 477-494, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 14.08.2020 Kabul Tarihi: 04.12.2020

İNGİLTERE’NİN MİSİR’İ İŞGALİ VE “TAÇSIZ HÜKÜMDAR” LORD CROMER’İN MİSİR İDARESİ (EYLÜL 1883-MART 1907) *

Britain's Occupation of Egypt and the "Crownless Ruler" Lord Cromer's Egyptian Administration (September 1883-March 1907)

Fatih ÖZÇELİK¹

Mustafa ÖZTÜRK²

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin Mısır hâkimiyeti 1517'de başladı ve yaklaşık dört asır boyunca devam etti. Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik artan müdahale ve topraklarını ele geçirme politikası 19. yüzyılın karakteristik özelliği olarak ön plana çıktı. Bu bağlamda İngilizler için stratejik bir konuma yerleşen Mısır da bu politikanın bir sonucu olarak 1882'de İngiliz işgaline uğradı. İşgal ile birlikte Mısır hukuken Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalsa da fiilen İngiliz idaresi altına girdi. Lord Granville'nin 4 Ocak 1884 tarihli telgrafı ile başlayan ve Aralık 1914'te ilan edilen İngiliz himayesine kadar Mısır'daki İngiliz dolaylı yönetimi İngiltere'nin Başkonsolosu Evelyn Baring veya bilinen adıyla Lord Cromer'in 24 yıllık görevi süresince sağlam temellere kavuşacak ve güçlü bir şekilde temsil edilecekti. Çalışmamızda İngiltere'nin Mısır'ı işgalindeki en büyük etken ile birlikte Lord Cromer'in Mısır idaresinde söz sahibi olmasına giden süreç ve idaresi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Mısır, İşgal, Lord Cromer, Dolaylı Yönetim

ABSTRACT

The Egyptian sovereignty of the Ottoman Empire started in 1517 and continued for about four centuries. The increasing intervention of the European powers against the Ottoman State and the policy of taking over its territory came to the fore as a characteristic feature of the 19th century. In this context, Egypt, which has a strategic position for the British, was occupied by the British in 1882 as a result of this policy. Although Egypt remained legally part of the Ottoman State with the occupation, it actually came under British rule. Until the British protection, which started with the Lord Granville's telegraph dated January 4, 1884 and announced in December 1914, British indirect rule in Egypt will have solid foundations and will be strongly represented during the 24-year term of Britain's Consul General Evelyn Baring or known as Lord Cromer. In our article, together with the biggest factor in Britain's occupation of Egypt, the process and administration of Lord Cromer to dominate the Egyptian administration will be evaluated.

Keywords: England, Egypt, Occupation, Lord Cromer, Indirect Rule

* Bu makale Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan *İngiliz İşgalinden Lozan'a Mısır (1882-1923)* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: fozcelik@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2627-3376>

² Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: mustafa.ozturk@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6808-8788>

Giriş

11 Temmuz 1882’de İskenderiye bombardımanı ile başlayan ve 13 Eylül 1882’de Tel el-Kebir’de Urabi Paşa birliklerinin yenilgisi ile sona eren İngiltere’nin Mısır’a askeri müdahalesi 1952’de sona erecek 70 yıllık bir işgalin ilk adımlarını oluşturdu. İngiltere için Mısır’ın önemi bir kenara bırakılarak askeri müdahalenin gerekçelerine dair bazı gerekçeler ortaya konulmaya çalışıldı. Alfred Milner’e göre İngiltere Mısır’a sürüklenmişti³. Lord Lloyd’a göre ise İngiltere “şanslı bir kaza” sonucu Mısır’daydı⁴. Esasında Mısır’a müdahalenin gerekçelerini ortaya koyma önündeki en büyük problem Mısır’a askeri müdahaleye karar veren iktidardaki liberaller ve liberal politikalarıdır. Lord Gladstone’nun liberal hükümetinin Mısır’a müdahalesini açıklamak için başka görüşler de ortaya atıldı. Özellikle Mısır’a askeri müdahaleden önce Bulgar milliyetçiliğine sempati duyan Lord Gladstone ve liberallerin askeri müdahale ile birlikte Urabi Paşa hareketini ezmesi bir anlamda anlaşılmazdı. Bu nedenle farklı değerlendirmeler yapıldı. İngiltere’nin Mısır’ı işgalini; medeniyet misyonunun⁵ bir sonucu; Mısır’daki yozlaşmanın giderilmesi; öz-yönetimin geliştirilmesi; emperyal güvenlik uğruna müdahale için baskı yapan eski liberal anlayış ile askerler tarafından gasb edilen Mısır’ın özgürlüklerini geri kazandırmak isteyen radikallerin baskısı arasında bölünmüş hatta İrlanda meselesi yüzünden sıkıntıya düşmüş bir kabinenin son çaresi; geleneksel İngiliz Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının terkinin bir sonucu ve İrlanda meselesinden dolayı dikkatin Mısır’a verilememesi gibi nedenlere bağlayanlar vardı⁶.

İngiltere’nin Mısır’a müdahalesine karşı değerlendirmeler farklı olsa da bazı gerçeklerin göz ardı edildiği söylemek mümkündür. Öncelikle İngiltere için Mısır’ın önemi 1879’da Napolyon Bonaparte’nin Mısır’ı işgali ile ortaya çıktı. Britanya İmparatorluğu’nda *tacın incisi* olarak görülen Hindistan’a başka bir yabancı gücün yaklaşması söz konusuydu. Bu nedenle Fransız işgalinden sonra İngiltere’nin Mısır yüzyıl boyunca takip edeceği politikası “Mısır’a herhangi bir büyük Avrupa gücünün sahip olmasının İngiltere’nin çıkarlarına ölümcül bir darbe olacağı”⁷ inancı ekseninde belirlendi. Mısır’ın Britanya İmparatorluğu için jeopolitik konumunun ortaya çıkmasını *serbest ticaret* ilkesi takip etti. 1839 Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı Devleti’nin İngiliz serbest ticaretine açılması doğal olarak Mısır’ı da kapsamaktaydı. Fakat Mehmet Ali Paşa (v. 1805-1849), Mısır’da serbest ticaret ilkesinin uygulanması önündeki en büyük engeldi ve bu engel Mısır’a özerk bir statü veren 1841 Fermanı⁸ ile aşıldı. Mehmet Ali Paşa döneminden başlamak üzere Mısır’da kaliteli pamuk yetiştirilmesi, iletişim ve ulaşım olanaklarının geliştirilmesi, Mısır’ın kalkınması için yabancılara verilen imtiyazlar ve Avrupalı sermaye sahiplerinin Mısır’ı kolay kazanç kapısı olarak görmeleri Mısır’da özellikle İngiliz sermaye sahiplerinin çoğalmasına ve İngilizler için Mısır’ın öneminin artmasına neden oldu⁹. Amerikan iç savaşı sırasında ise Manchester ve Lancashire gibi tekstil şehirlerinin ihtiyaç duydukları hammaddenin Mısır’dan temin edilmesi ile İngilizler iktisadî anlamda Mısır ile ilişkileri daha da sıklaştı¹⁰.

³ Alfred Milner, *England in Egypt*, Edward Arnold, 9. Baskı, Londra, 1902, s. 13

⁴ George Ambrose Lloyd (The Lord Lloyd), *Egypt Since Cromer I*, The Macmillian Company, Londra, 1933, s. 16-17

⁵ Medeniyet Misyonu, Mısır’a İngiliz kontrolü altında adil, dürüst ve ilerici yönetimin avantajlarından yararlanarak Mısır’ı kendi kendilerine nasıl yönetileceğini öğretmek temelli idi. Edward Dicey, *The Story of The Khedivate*, Rivingtons, 1. Baskı, Londra, 1902, s. 525

⁶ Edward Dicey, *The Story of The Khedivate*, Rivingtons, 1. Baskı, Londra, 1902; Robert T. Harrison, *Road to Suez Gladstone and The Egyptian Crisis of 1882*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Southern California, 1987, s. 7-12

⁷ Omar Abdel-Aziz Omar, *Anglo-Egyptian Relations and the Construction of the Alexandria-Cairo-Suez Railway 1833-1858*, (Basılmamış Doktora Tezi), School of Oriental and African Studies, 1966, s. 26

⁸ Ferman için ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Y. EE. 121-41*, Belge No: 12; Süleyman Kızıltoprak, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015, s. 125-127

⁹ P. J. Cain, A. G. Hopkins, *British Imperialism 1688-2015*, Routledge, 3. Baskı, Londra, 2016, s. 344-349

¹⁰ Ali Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı bir Çözümlemesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 5-6

Tarihin en eski dönemlerinden başlamak üzere temelinde Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştirme fikri bulunan Mısır'da bir kanal açılması düşünce ve projesi mevcuttur. Zaman zaman kanal için çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmese de nihayetinde Said Paşa (v. 1854-1863) döneminde Fransız Ferdinand de Lesseps'e verilen imtiyaz ile birlikte Kasım 1869'da tarihî proje hayat buldu¹¹. Süveyş Kanalı'nın açılmasına en büyük itiraz İngiltere'den gelse¹² de kanalın en büyük faydası yine İngiltere'ye oldu. 1869'da kanalın açılması neticesinde İngiltere-Hindistan rotası birkaç hafta ve binlerce mil kısalmıştı. Mayıs 1871'e kadar toplamda 545'i İngilizlere ait olmak üzere 813 gemi kanaldan geçti¹³. Bu rakam giderek daha da arttı ve 1875'te kanaldan geçen gemilerin 5/4'ü İngilizlere aitti. Kanal sadece İngiliz ticareti için değil aynı zamanda Britanya İmparatorluğu içinde stratejik bir konuma sahip oldu. Çünkü kanal İngilizler zihninde derin izler bırakan 1857 Büyük Hint İsyanı gibi yeni bir Hint isyanının oluşması veya Rusya'nın Asya üzerinden olası saldırısına karşı Hindistan'a ulaşımın kolay ve hızlı olacağı yerd¹⁴. Şunu artık söylemek mümkündür ki Mısır ve sahip olduğu Kanal, Britanya İmparatorluğu'nun hayati bağlantı noktası haline gelmişti ve bu nedenle *Avrupalı herhangi bir gücün Mısır'ın kontrolüne sahip olmaması gerektiği*¹⁵ bir kez daha kabul edildi.

İsmail Paşa'nın (v. 1863-1879) idaresi zamanında Mısır'ın Avrupalılaşması çabaları Mısır'ı iflasa sürükledi¹⁶ de İngiltere'ye pek çok fayda sağladı. Mısır'da girilen kamusal işlerin İngilizlerin Doğu ticaretine katkısı çoktu. Süveyş Kanalı İngiliz ticaret gemilerinin yolunu kısaltmıştı. Kızıldeniz ve Akdeniz'e yapılan deniz fenerleri İngiliz gemilerinin yolunu aydınlatıyordu. Mısır içlerine döşenen demir yolları İngilizlerin ihtiyacı olan Mısır pamuğunu limanlara kolayca taşıyordu. Mısır'a döşenen telgraf telleri İngilizlerin Doğu sömürgeleri ile iletişimi kolaylaştırıyordu. Mısır'da yapılan yatırımlar genelde İngiliz mühendis ve müteahhitleri zengin ediyordu. Kısacası daha sonra Mısır'ın finansal krizine sebep olan bütün işler İngilizlere hizmet ediyordu. Fakat İsmail Paşa'nın son döneminde finansal iflas ve iflasa bağlı olarak Mısır'da artan hoşnutsuzluk ile bu hoşnutsuzluk sonrası Avrupalı güçlerin dikkatlerinin Mısır'a çevrilmesi ile sonuçlandı. Dolayısıyla Britanya İmparatorluğu için hayati öneme sahip Mısır ve Kanal göz ardı edilemezdi. Bu nedenle Lord Gladstone ve liberal kabinesinin Mısır'a karşı müdahalesinin ardındaki dürtünün temelinde güçlü bir şekilde var olan şey *Britanya İmparatorluğu'nun devamı* politikası olduğu kesindi. Çünkü imparatorluğun güvenlik ve devamı İngiltere'de partiler üstü bir öneme sahipti.

Netice itibariyle Britanya İmparatorluğu'nun güvenliği ve devamlılığı için sadece stratejik konumu itibariyle hayati bir önem kazanan Mısır ve Kanal, İngiltere'nin *emperyal savunma alanı*¹⁷ haline gelmişti. Bununla birlikte sadece bu nedenle İngilizler Mısır'ı ele geçirmek istememiş fakat İngilizlerin Mısır'ı işgali "*şanslı kazalar*" neticesinde gerçekleşmişti. Dicey'e göre bu kazalar Süveyş Kanalı'nın açılmasından başlamak üzere İsmail Paşa'nın Avrupalı güçlerin müdahalesini gerektiren malî savurganlığı, askeri müdahaleyi zorunlu kılan Urabi Paşa ve hareketi ile son raddede Fransa'nın Mısır konusunda İngilizlerle işbirliğini yapmayı reddetmesiydi¹⁸.

¹¹ Sevda Özkaya Sofu, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018, s. 135-136

¹² Süveyş Kanalı projesine dair Lesseps'in tanıtım faaliyetleri, Bab-ı Ali'den imtiyaz fermanı alma çabaları, İngiliz basının kanal hakkındaki değerlendirmeleri, özel ve tüzel kişilerin değerlendirmeleri ile kanal karşıtlığına dair argümanların toplu olarak değerlendirilmesi için bkz. Dan F. Bradshaw, *A Decade of British Opposition to the Suez Canal Project 1854-1864*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Oklahoma, 1973

¹³ *Mısır Salnamesi – 1871*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 10, Elazığ, 2005, s. 27

¹⁴ Robert Blake, *Disraeli*, Eyre & Spottiswoode, 1. Baskı, Londra, 1966, s. 581

¹⁵ Dicey, *The Story of The Khedivate*, s. 29-30

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkaya Sofu, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, s. 240-247

¹⁷ Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton University Press, 1968, s. 57 (Bundan sonra *Modernization and British Colonial Rule in Egypt* olarak geçecektir.)

¹⁸ Dicey, *The Story of The Khedivate*, 515-516

1. İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Dufferin'in Mısır Misyonu (Kasım 1882-Mayıs 1883)

Mısır'da Urabi Paşa'nın liderliğindeki hareketin yol açtığı gelişmelere bir çözüm bulmak amacıyla 2 Haziran 1882'de toplanan uluslararası konferans devam ederken İngiliz askeri müdahalesi gerçekleşmiş ve Osmanlı Devleti önce katılmama kararı aldığı konferansa askeri müdahaleden sonra iştirak etmişti¹⁹. Askeri müdahalenin gerçekleşmesi ile birlikte konferans sonuçsuz dağılmış ve bu sefer de İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker sevk etmesine dair şartlarla ilgili ikili askeri sözleşme görüşmeleri gerçekleştirildi²⁰. Bu görüşmeler de 13 Eylül 1882'de Tel el-Kebir'de Urabi Paşa ve birliklerinin yenilgisi ile sonuçsuz kaldı. İngiltere hem konferansta hem de askeri sözleşme görüşmelerinde Mısır'a kalıcı olmak niyetiyle müdahale etmediğini belirtmişti. Dolayısıyla Mısır'daki askeri işgal "geçici" olacaktı. Hatta İngiltere'nin Mısır'da geçici olduğuna dair 3 Ocak 1883'te İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville tarafından Avrupalı güçler ve Osmanlı Devleti'ne de resmen bildirilecekti²¹.

Lord Granville bildirisinde Mısır'da geçici olduklarını beyan ederken aynı zamanda Mısır'da Hidiv otoritesinin yeniden tesis edilmesi ve bu otoritenin devamını sağlayacak düzenlemelerinde gerekli olduğunu ifade etti. İşte bu düzenlemelerin tespiti ve tahliyenin gerçekleşmesine yönelik gerekli koşulların oluşturulması için İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Dufferin'in Mısır'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Lord Dufferin'in talimatında Londra hükümetinin mümkün olan en kısa zamanda Mısır'daki askeri işgalin son bulmasını istediğini fakat Mısır'da barış, düzen ve refahın korunması, Hidiv otoritesinin tesisi ve istikrarı, öz-yönetimin makul gelişimi ve yabancı güçlere karşı yükümlülüklerinin yerine getirilmesi gibi İngiltere'nin üzerine düşen işlerin olduğu belirtildi. Ardından Mısır, İngiltere ve Avrupalı güçlerin çıkarlarına olan bu işlerin tatmin edici garantiler sağlayacak bir temelde yeniden yapılandırılincaya kadar da İngiltere'nin kendisini Mısır'dan geri çekilmek zorunda hissetmediği ifade edildi. Son olarak hükümetinin kendisinden beklentisinin İngiltere'nin üzerine düşen işlerin bir an önce tatmin edici garantiler sağlayacak temelde yeniden elden geçirilmesi olduğu talimatında yer aldı²².

7 Kasım 1882'de Mısır'a gelen Lord Dufferin ayrılacağı 3 Mayıs 1883'e kadar Mısır'da sanki bir "İngiliz Hint vilayet idarecisi"²³ gibi bir dizi faaliyetlerde bulundu. Bu faaliyetlerinden en önemlileri 18 Kasım 1876'da kurulan İngiltere ve Fransa'nın temsilcileri aracılığı ile önce Mısır maliyesi ardından da Mısır idaresinde söz sahibi olmasını sağlayan İkili Kontrol'ün²⁴ 18 Ocak 1883'te kaldırılması oldu. İkili kontrol yerine 5 Şubat 1883'te bir İngilizin atanacağı Mali Müşavirlik sistemi getirildi²⁵. Lord Dufferin'in ilgilendiği bir diğer konuda Hidiv otoritesine karşı gelen Arabi Paşa ve arkadaşlarının yargılanması oldu. Lord Dufferin ve İngiltere'nin müdahalesi ile Kasım 1882'de Arabi Paşa ve arkadaşlarının mahkemesi önce isyan suçundan idam ve ardından da Seylan Adası'na sürgün cezası ile sonuçlandı²⁶. Lord Dufferin daha sonra öz-yönetimin geliştirilmesine yönelik Meclis-i Nüvvab yerine üç meclis; il meclisi, genel meclis ve yasama meclisi kurulmasını tasarladı. Lord Dufferin bir takım yeni görevlendirmeler de yaptı. Mali müşavir sıfatıyla Auckland Colvin başta olmak üzere, dağıtılan Mısır ordusunun yeniden kurulması için Serdar unvanıyla Sir Evelyn Wood ordu komutanlığına atandı. Polis/Jandarma teşkilatının kurulması için General

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, Y. EE. 122-6

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, Y. EE. d. 1184; Y. EE. 122-6

²¹ Bildiri için bkz. BOA, Y. EE. 122-6, s. 194-201; HR. SYS. 962-2, Belge No: 69

²² Alfred Lyall, *The Life of The Marquis of Dufferin and Ava II*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1905, s. 32; Edmond Fitzmaurice, *The Life of Granville II*, Longmans, 2. Baskı, Londra, 1905, s. 327

²³ Dicey, *The Story of The Khedivate*, s. 327

²⁴ Dual Control

²⁵ Charles Royle, *The Egyptian Campaigns 1882 to 1885*, Hurst and Blackett, 1. Baskı, Londra, 1900, s. 224-225

²⁶ A. M. Broadley, *How We Defended Arabi And His Friends*, Chapman and Hall, 3. Baskı, Londra, 1884, s. 315, 341-345

Valentine Baker görevlendirildi. Bayındırlık Bakanlığı bünyesindeki Sulama idaresi yönetimine Colin Scott-Moncrieff getirildi. Mahkemelerle ilgili reformlar için Benson Maxwell görevlendirildi²⁷.

Lord Dufferin, 6 Şubat 1882'de hükümetine raporunu sundu ve sonuç kısmında "Mısır'da doğrudan ya da dolaylı olarak bir sorumluluk almak istememe kararlılığımıza rağmen Mısır'da kaldırdığımız kumaşın* geri çekildikten sonra düşmemesi için desteklenmesi lazımdır. Böyle bir felaket Mısır'da karışıklığın yeniden ortaya çıkmasına ve Mısır konusunda Avrupalı güçlerin yeniden anlaşmazlığa düşmesine yol açacaktır" dedi ve ekledi " Mısır idarecileri, yeni doğan kurumlar tarafından desteklenmiş olsa da sempati ve rehberliğimiz tarafından bir süre desteklenmedikçe artmış problemlerle baş edemeyecektir."²⁸ Lord Dufferin, Mısır'da istenilen düzenlemelerin hayata geçirilmesi ve kalıcı olmalarını sağlamak ve İngiltere'nin istediği tatminkâr garantilerin sağlanmasının koşulu olarak İngilizlerin Mısır'daki görevini sempati göstermek ve rehberlik etmek olarak ortaya koydu. Dolayısıyla bu rehberlik süresi İngiliz askerinin de Mısır'da kalacağı süreyi belirleyecekti. Lord Dufferin'in raporu genel manada İngilizlerin Mısır politikasının temelini oluşturdu. Fakat Lord Dufferin raporunda tahliyenin ne zaman ve nasıl olması gerektiğine dair açıkça ifadeler yer almadı.

Lord Granville Mısır'da yeni dönemde başkonsolos Edward Malet'in yerine nasıl birinin olması gerektiğine dair Lord Dufferin'den fikir sordu. Çünkü Mısır'da İngilizler için yeni bir dönem başlıyordu ve bu yeni dönemde İngiltere'nin Mısır'daki başkonsolosu bir başkonsolostan daha fazlası olmalıydı. Ayrıca Malet, İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesini istemiyordu²⁹. Lord Dufferin, sömürge yönetim tecrübesi olan ve öz-yönetimin kurumlarının gelişme sürecine aşina birinin varlığının Mısır için daha uygun olacağını ifade etti. Ayrıca Lord Dufferin tarafından belli alanlarda üst düzey görevlendirmeler yapılmıştı ve bu kişilerin deneyimli bir yol göstericiye ihtiyacı vardı³⁰. Mısır'ın en büyük problemi finansal meseleler de olduğuna göre geçmişte Mısır konusunda tecrübe sahibi olan Hindistan'da görevli Evelyn Baring ya da bilinen adıyla Lord Cromer, Londra hükümeti tarafından Mısır'a Malet'in yerine Başkonsolos olarak atandı. 11 Eylül 1883'te de Evelyn Baring/Lord Cromer yeni görevine başladı³¹.

2. Başkonsolos Evelyn Baring / Lord Cromer (1841-1917)

26 Şubat 1841 doğumlu Evelyn Baring/Lord Cromer³², İngiltere'nin ünlü finans çevreleriyle ilişkisi olan bir baba ile birkaç dil bilen bir annenin gözetiminde klasik düzeyde bir eğitim aldı. Üniversite eğitimi almadı. Askeri kariyeri, İngiliz ordusunda bir topçu olarak 1858-1864 yılları arasında bulunduğu Korfu Adası'nda başladı. Eğitimi tamamlamış biri olmasına rağmen Korfu Adası'nda bulunduğu süre boyunca yabancı dillerini geliştirdi. Burada Almanca, Fransızca, İtalyanca öğrenme sürecini hızlandırdığı gibi Yunan klasikleri konusunda da kendini iyi derecede yetiştirdi³³. 1858'de başlayan askeri kariyeri 1872'de kuzeni Lord Northbrook'un³⁴ Hindistan genel valisi olarak atanması ile değişecekti. Kuzeni Lord Northbrook'un özel sekreterlik teklifini kabul ettiğinde ise

²⁷ Auckland Colvin, *The Making of Modern Egypt*, Seeley, 2. Baskı, Londra, 1906, s. 38

* "the fabric we have raised"

²⁸ Raporun sonuç kısmını aktaran; Royle, *The Egyptian Campaigns*, s. 228-229

²⁹ The Earl of Sanderson, *Egypt 1879-1883*, Londra, 1909, s. 531

³⁰ Basil Sanderson, (Lord Sanderson), *Egypt, 1879-1883*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1909, s. 533

³¹ Evelyn Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt I*, The The Macmillan Company Company, New York, 1916, s. 345

³² 1891 yılında kendisine *Lord* unvanı verilecek ve bu tarihten itibaren Lord Cromer olarak anılmaya başlanacaktır. Biz makalemizde bundan sonra Lord Cromer diye bahsedeceğiz.

³³ The Marquess of Zetland, *Lord Cromer*, Hodder and Stoughton, 1. Baskı, Londra, 1932, s. 10-12

³⁴ Lord Northbrook için bkz. Bernard Mallet, *Thomas George Earl of Northbrook*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1908

Lord Cromer'in askeri kariyerinin dışında finans, diplomasi ve sivil idare alanlarında önemli görevler üsteleneceği bir dönem de başlamış oldu.

1872-1876 yılları arasında Hindistan'da Lord Northbrook'un özel sekreteri olmasına rağmen vali yardımcısı gibi çalıştı ve öyle de bilindi. Hindistan idaresinin bir üyesi olmasa da vali yardımcısı gibi çalışmasından dolayı Hindistan idaresinin derinliklerine nüfuz etti. Hindistan idaresinin temel politikası harcamaların düşük tutulması ve vergilendirmenin hafif olmasına yönelikti. Kendisi de bu politikanın savunucusu oldu. Hindistan'da bulunduğu bu süre zarfında vergi verenlerin en kalabalık üyesi olan ve toplumun da en geniş parçasını oluşturan kırsal kesimdekiler ile düşük gelir sahiplerine sempati duymaya başladı³⁵. Mısır'da görev aldığı zaman bu karakteri daha çok ön plana çıkacaktı. Bunun yanında yaşamının ilerleyen zamanında savunacağı görüşlerin oluşmasında Hindistan deneyimi önemli bir yere sahip oldu³⁶. 1876 yılında Londra'da yaşamak üzere Hindistan'dan ayrıldı ve 6 ay daha görev yapacağı Savaş Bakanlığı'na geri döndü. Mart 1877'de, 1876 yılında kurulan ve Osmanlı Devleti'ndeki Düyun-ı Umumiye'nin bir benzeri ve öncülü olan Borç Sandığı³⁷ idaresinde İngiltere alacaklıları adına görevde bulunmak üzere Mısır'a geldi. Böylece Mısır finans sitemine hâkim olacağı ilk Mısır deneyimi de başlamış oldu. Mayıs 1879 yılına kadar bu görevde kalan Cromer, bu tarihte Lord Ripon'un Hindistan valisi olarak atanması üzerine kendisi de Hindistan valiliğine mali müşavir sıfatıyla dâhil olduğundan yeniden Hindistan'a gitti³⁸. 11 Eylül 1883'te İngiliz Başkonsolosu olarak Mısır'a yeniden geleceği güne kadar burada kaldı.

Lord Cromer, Eylül 1883'te Mısır'daki İngiliz temsilci ve başkonsolos olarak görevine başladığında Lord Dufferin raporunda belirtilen politikayı izlemesi ve reformları yapması kendisinden bekleniyordu. Ayrıca Mısır'daki birliklerin bir an evvel tahliyesinin gerçekleştirilmesi için de var gücüyle çalışması gerekiyordu. Lord Dufferin'in raporunun ardından büyük bir çoğunluk tahliye ve reform programının aynı anda yürütülebileceğini düşünse de küçük bir azınlık ve Lord Cromer hem tahliyenin hem de reformların birbiriyle uyumsuz olduğunu gördü³⁹.

Liberal kabine statükonun bozulması ve Mısır sorunun uluslararası gündeme taşınması kaygısından dolayı Mısır'ın ilhakını düşünmedi. Bu nedenle Mısır'da Osmanlı hukuku ve Avrupalı güçlerin kapitülasyonlar ve uluslararası sözleşmelerden doğan haklarının korunacağı bir politika izlenecekti. Lord Cromer de Mısır'ın ilhakının Avrupa barışına uygun olmayacağını ve ilhak olsa bile Mısır'daki Avrupalıların kapitülasyonlar ve sözleşmelerle ortaya çıkan imtiyazlarının devam edeceğinden ilhakın bir anlamı olmayacağını düşünüyordu. Ona göre İngiltere'nin önünde iki yol vardı; ya Mısır tahliye edilecek ya da reform programlarına girişilecekti. Bu konu ise kendi içinde çelişkiliydi çünkü hangi yol seçilirse seçilsin diğerinin tahribi anlamına gelecekti. Ayrıca Mısır'ın tahliyesi demek Mısır'ın yeniden eski haline dönmesi yani keyfi idare anlayışının hâkim olduğu otokratik yönetime geri dönüş demektir. Reform politikasının benimsenmesi ise tahliyeyi süresiz olarak uzatacaktı⁴⁰. Lord Cromer'e göre tek alternatif vardı ve o da 3 Ocak 1883 tarihli Lord Granville bildirisinde ve Lord Dufferin raporunda belirtildiği gibi Mısır'da reformların yapılabilmesi için Mısır'ın İngiliz rehberliği altına sokulmasıydı.

Reform politikasının kabul edilmesi ve bu nedenle tahliyenin süresiz olarak uzaması Mısır'da işlerin iyi gideceği anlamına gelmiyordu çünkü kapitülasyonlar ve uluslararası düzenlemelerden

³⁵ Zetland, *Lord Cromer*, s. 53-54

³⁶ M. E. Chamberlain, "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism': A Proconsular View of Empire", *Journal of British Studies* 12/1, Kasım, 1972, s. 63 (Bundan sonra "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism'" olarak geçecektir.)

³⁷ Borç Sandığı olarak adlandırılan kurumun Fransızca karşılığı *Caisse de la Dette*, İngilizce karşılığı ise *Commission of the Public Debt*'dir.

³⁸ Zetland, *Lord Cromer*, s. 56

³⁹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 362-365

⁴⁰ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt I*, s. 332-333

dolayı da reform programının önünde uluslararası engeller vardı. Lord Cromer bu konuda Granville'e "Mısır'da yapılacak pek çok iş ve çözülmesi gereken pek çok sorun var. Bu sorunlara bakıldığında makul bir sürede çözülmemesi için hiçbir neden yok. Fakat burada her türlü ilerlemenin önünde bir engel var. O da her adımda Avrupalı güçlere danışılması gerektiğidir" diye bildirerek bu durumu özetledi. Avrupalı güçlerin reformlar için ikna edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Diğer yandan her bir gücün ikna edilmesinin uzun süreceğini ve belki de bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanacağını da kabul etmişti. Fakat reformlarında yapılması gerekiyordu çünkü "Mısır'ı eski halinde bırakırsak bizim yapamadığımızı yapmak üzere muhtemelen Fransızlar bu işi üstlenecek" diyerek Mısır'a karşı Fransız ilgisini işgalle sonuçlanacağından korkuyordu⁴¹. Aslında Lord Cromer Mısır'ın uluslararası durumunun reform politikasına etki etmemesi için Lord Granville'e radikal bir öneri de sundu; "Bana 2000 adam ver, İngiliz ve Mısır hükümetleri arasındaki meseleleri 12 ay içinde çözeceğimi garanti ederim. Mısır bir daha uluslararası gündeme gelmeyecektir." Fakat bu önerisi kabul edilmedi⁴².

Lord Cromer kapitülasyonların ve uluslararası düzenlemelerin engellemeleri altında reformları gerçekleştirmeye çalışacaksa da idarede söz sahibi olmasına giden ilk adım da göreve gelmesinden birkaç ay sonra atılacaktı. Kasım 1883'te Sudan sorunu Hicks ordusunun imhası ile birlikte zirveye ulaştığında Mısır maliyesinin içinde bulunduğu durumdan dolayı Sudan'ın terki kararı Lord Granville'nin Ocak 1884 tarihli telgrafının ortaya çıkmasına neden olacaktı. Bu telgraf neticesinde Mısır hükümeti ve üst düzey idari görevlilerin Başkonsolos karşısındaki konumlarına dair belirlenen doktrin ile Lord Cromer, Mısır'ın "taçsız hükümdarı"⁴³ olacağı gibi örtülü İngiliz dolaylı yönetiminin de temelleri atılacaktı.

Lord Cromer, Mısırlıların asırlar boyu yabancı yöneticiler tarafından idare edildiğinden "anaysal bir rejimden ziyade güçlü bir elin idaresi için can attıklarını" düşünüyordu. Hidiv, Mısırlılar için güçlü bir idareci olamadığından bu güçlü kişi kendisi olacaktı. Bu düşünceden dolayı da İngiltere'nin danışmanlık görevi eğitmenlik ve koruyuculuğa evrilecekti. Cromer'e göre Mısır'da tavsiyelerde bulunmak en önemli göreviydi ve Mısır idaresinin ayrıntılarına müdahale etmesi gerekmediğini düşünüyordu⁴⁴. Fakat "...bir köle kız evlenmek isterse efendisine ve evlenmek istediği kişiye ahlaki baskı yapmak zorunda kaldım. Eğer bir Yahudi mezhebi resmen hükümet tarafından tanınmak isterse Mısırlı bakanlara Aşkenazi ile Seferad pratikleri arasındaki farkları anlatmak zorunda kaldım... Zimmetle suçlanan Alman misyoneri hapisten kurtarmak, Fransız ve Katoliklere mezar yeri bulmak, Hidiv ailesinin kadın üyesinin ağzına kocasının terlik vurmasını önlemek ve Hidiv ailesinde istenmeyen bir evliliğin olmaması için aracılık yapmak zorunda kaldım"⁴⁵ diye belirtmesi düşünce ve uygulamalarının bir olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Statükonun korunması kaygısı doğal olarak Mısır'daki İngiliz politikasını muhafazakâr yaptı. Issawi'ye göre ise zaten yabancı idareler muhafazakâr olmak zorundaydı⁴⁶. Lord Cromer'in Mısır için gerekli gördüğü çalışmaları İsmail Paşa'nın son zamanlarında görev yapan Soruşturma Komisyonu zaten ortaya koymuştu. Komisyon raporunda Mısır'da kâğıt üzerinde kalan yasaların uygulamada keyfi yönetimin önüne geçemediği ortaya konulmuştu. Köylerdeki şeyhlerden İsmail Paşa'ya kadar herkes keyfi bir idare sergiliyordu. Vergi sistemi çok adaletsiz görülmüş ve Corvee / zorunlu çalışma ise adaletsizliğin ve emek gaspının en büyük örneği olarak nitelendirilmişti. Askere alımlar düzensiz ve adaletsizdi. Sulama suyu dağıtımı büyük toprak sahipleri lehine idi. Yapılan işler ve ödenen meblağlar tutarsızdı. Raporda bu sıkıntılar dile getirildikten sonra bir dizi karara varılmıştı.

⁴¹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 355-357

⁴² Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 359-360

⁴³ Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt and Cromer - A study in Anglo-Egyptian relations*, John Murray, Londra, 1968, s. 58, 66 (Bundan sonra *Egypt and Cromer* olarak geçecektir.)

⁴⁴ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 59, 66

⁴⁵ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 324-326

⁴⁶ Charles Issawi, *Egypt An Economic And Social Analysis*, Oxford University Press, Oxford, 1947, s. 36

Vergi toplama sistemi yeniden düzenlenmeli ve vergiler vaktinden önce toplanmamalıydı. Küçük ve eziyetli vergiler kaldırılmalı daha adil bir toprak vergisi için ülke çapında kadastro çalışması yapılmalıydı. Hesap idaresi yeniden yapılandırılmalı ve bütçe sistemine geçilmeliydi. Keyfi idare ve adaletsizliğin önüne geçmek üzere yeni bir adli sistem kurulmalıydı. Suyun dağıtımı ve kamu işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için düzenlemeler gerekliydi. Corvee kamu yararına olmalı, askerlik sistemi değiştirilmeliydi⁴⁷.

Lord Cromer'in Mısır'daki faaliyetleri hem İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etme politikası hem de Mısır maliyesinin fazla zorlanmadan sorumluluklarını yerine getirebilmesi gerekliliğinden etkilenecekti. Özellikle de Mısır'ın içinde bulunduğu finansal durum reformların yönünü belirleyecekti. Mısır'ın uluslararası yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için güçlü bir maliyeye, güçlü bir maliye için sağlam gelir kaynaklarına gerek olduğundan gelir getirici reformlar ve bu bağlamda da sulama işleri öncelikli olarak ele alınacak konulardı. Daha sonra ise reformların yönünü İngilizlerin Mısır'da kalma kararlılığı belirleyecekti.

3. Lord Cromer'in “Taçsız Hükümdar” Olmasına Giden Süreç

Lord Cromer'in Mısır idaresinde söz sahibi olmasını sağlayan en büyük etken Lord Granville'nin 4 Ocak 1884 tarihli telgrafı idi. Telgrafın ortaya çıkmasında Mısır idaresinin içinde bulunduğu mali zorluklar ile Sudan'da girişilen operasyonların sonuçsuz kalması ve bir yeni operasyona daha Mısır maliyesinin dayanamayacağından dolayı İngiltere'ce karar verilen ve Mısır idaresine dikte edilen Sudan'ın terk edilmesi politikası etkili oldu. Bu kararın Mısır hükümetine iletildiği sırada Başbakan Şerif Paşa idi ve Sudan'ın terk edilmesi politikasına karşı çıktı. Bunun üzerine 4 Ocak 1884'te Lord Granville aşağıdaki telgrafı Lord Cromer'e gönderdi:

“İngiliz askerleri tarafından ülkenin geçici işgali devam ettiği sürece Mısır yönetiminin ve güvenliğinin tehlikede olduğu sorunlarda Hidiv ve hükümeti görüşleri alındıktan sonra kaçınılmaz olarak İngiliz tavsiyesini dinlemelidir. Mısır bakanları ve valilerinin İngiltere'nin tavsiye ettiği politikaları benimsemeleri beklenmektedir. Bu politikaları benimsemeyenlerin görevlerini bırakmaları gerekir. Böyle bir durumda kabinenin değişmesi dahi söz konusu olsa bile mevcut bakanlardan ya da bakan olmayanlardan İngiltere'nin tavsiyelerine göre hareket eden Hidiv'in emirlerini dinleyecek kişiler bulunarak göreve getirilebilir.”⁴⁸

Telgrafın Lord Cromer tarafından Mısır hükümetine verilmesi üzerine de 7 Ocak 1884'te Şerif Paşa ve kabinesi bu telgrafın hem Mısır idaresine bir müdahale hem de 28 Ağustos 1878 tarihli fermanın Mısır idaresindeki toprakların terk edilemeyeceği maddesine aykırı olduğunu ifade ile 7 Ocak 1884'te istifa etti⁴⁹.

4 Ocak 1884 tarihli Lord Granville'nin telgrafı ile Mısır'da yeni bir dönem başladı. Bu telgraf ile birlikte Mısır hükümeti üzerinde İngiltere'nin tavsiye ve rehberlik misyonu yerini daha da sağlamlaştırarak *zorunlu tavsiyeye* dönüştü. Artık Mısır idarecileri Mısır'daki İngiliz başkonsolosunun tavsiyelerini dinlemek zorundaydı. İngiliz tavsiyelerini dinlemeyecek olanlar ise görevlerini dinleyecek olanlara bırakacaklardı. Görevini kaybeden ilk kişi de başbakan Şerif Paşa oldu. En önemlisi ise bu telgraf ile birlikte İngiltere'nin Mısır'daki dolaylı yönetiminin de temelleri atılmış oldu. Bu tarihten itibaren Hidiv ve hükümeti Mısır'ın yasal idarecileri olarak eskisi gibi ülkeyi idare edeceklerdi. Fakat pratikte ise Mısır idaresi, İngiliz başkonsolosunun emrinde, onun gözetim ve denetimde bulunacaktı. Bir sonraki Başkonsolos Eldon Gorst'a göre Lord Cromer'in bu politikası “İngiliz başlar ve yerli eller” olarak ifade edildi⁵⁰. Başkonsolos Lord Cromer idaresinde dolaylı yönetimin unsurları ise bakanlıklara danışman ve illere müfettiş olarak gönderilecek İngilizler ile

⁴⁷ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt I*, s. 48-57

⁴⁸ BOA, HR. SYS. 959-3, *Affaris Of Egypt (1893)*, Ek 1

⁴⁹ BOA, Y. EE. 127-9; HR. SYS. 959-3, *Affaris Of Egypt (1884)*, Ek 6

⁵⁰ Peter Mellini, *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, Hoover Institution Press, California, 1977, s. 154

işgalin görünür yüzü ve Mısır'daki İngilizlerin ahlakî destekçisi konumuna gelecek işgal ordusu olacaktı.

1892'ye kadar İngilizlerin Mısır'da karşılaştıkları en acil sorunlar içsel değil uluslararasıydı. Mısır toplumun büyük bir kısmını oluşturan Mısır köylüsü fellah zaten yüzyıllardır idari ve siyasi işlere karşı kayıtsızlık hali içindeydi. Urabi Paşa hareketinin ezilmesi ve liderlerinin sürgüne gönderilmesi ile birlikte İsmail Paşa'nın son döneminde ve işgal öncesinde belli taleplerde bulunan okumuş kesim ve büyük toprak sahipleri sinmişti. Dolayısıyla işgale karşı bir hoşnutsuzluk veya muhalefet belirtisi görmek mümkün değildi. İşgale karşı muhalefet ise dışardan gelmekteydi ve özellikle de Fransızlar tahliyenin bir an evvel gerçekleşmesi için Mısır'da kapitülasyonlar ve uluslararası düzenlemelerin kendisine verdiği imkânlar ölçüsünde İngilizlere karşı gelecekti.

İçerde muhalefetin olmamasından dolayı Lord Cromer'in öncelikli amacı Mısır maliyesinin düzenlenmesi ve gelir getirici reformların bir an evvel hayata geçirilmesi oldu. Mısır'a 9,000,000 £ kredi verilmesi kabul edilen 18 Mart 1885 tarihli Londra Sözleşmesi⁵¹ ile Mısır maliyesinin düzeltilmesi için en büyük adım atıldı. Bu kredinin 1,000,000 £'ni Mısır sulama işleri için kullanılması kararlaştırıldığından Mısır Bayındırlık Bakanlığı Danışmanı olan Colin Scott-Moncrieff ve ekibinin Delta Barajı'nın onarılması ve mevcut kanal sisteminin iyileştirilmesi ve yeni kanalların kazılması için gerekli fon da sağlanmış oldu. Mısır ekilebilir alanlarının en büyük problemi olan yaz sulama suyunun sağlanması ile birlikte pamuk mahsulünde meydana gelen artış gelirleri artırdı⁵². Ayrıca Mart 1885 Londra Sözleşmesi ile Mısır maliyesine verilen iki yıllık sürenin sonunda yani 1887'de maliyenin ödeme gücünü muhasebe oyunu ile ortaya koyması uluslararası bir komisyonun maliye için kurulmasını engelledi. Böylece 1888 yılına gelindiğinde Mısır maliyesi artık iflastan ve uluslararası müdahaleden emin olacak bir vaziyette geldi.

1892'ye kadar Lord Cromer, Mısır idaresinde ilk başta eski yöneticilerle veya başka bir deyişle İsmail Paşa döneminde ortaya çıkan "üçlü ebedi otorite"⁵³ ile çalışmayı tercih etti. Bunlardan ilki Şerif Paşa idi ve Sudan politikasından dolayı görevinden istifa etmişti. Şerif Paşa'nın yerine Sudan politikasını kabul ederek aranan zamanda istenilen adam olarak ortaya çıkan Nubar Paşa geçti. Nubar Paşa, İngiltere'yi Mısır'ı yönetmek için bir araç olarak kullanmak fikrindeydi. Ona göre ne İngilizler ne de Avrupalı diğer güçler Mısır idaresine aktif olarak müdahale etmemeli, politika ve reformları belirlememeliydi⁵⁴. Lord Cromer ve İngilizler ise onunla aynı fikirde değildi fakat öncelik mali işlere verildiğinden Nubar Paşa'nın işleri idaresi ve adalet sistemine yabancıların müdahil olmaması yönelik politika ve tavrına ses çıkarmadılar. Hatta Lord Cromer, Nubar Paşa ile sorun yaşayan Mısır reformları genel direktörü gibi belirsiz bir unvanla gönderilen İrlandalı sulh hâkimi Clifford Lloyd'un istifasını dahi istemek zorunda kaldığı gibi mahkemelerle ilgili reformlar için görevlendirilen Benson Maxwell'in Mısır'dan ayrılmasını kabul edecekti⁵⁵.

Lord Cromer, İngiltere ile Osmanlı devleti arasında Mısır'ın tahliyesine dair görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a ve ardından da Mısır'a gidecek Henry Drummond Wolff'un 1885-1887 yılları arasındaki misyonu sırasında arka planda kalsa da II. Abdülhamid'in Mayıs 1887'de Mısır'ın tahliyesi için gerekli şartların sağlanmasına yönelik sözleşmeyi Fransa ve Rusya tehdidinden⁵⁶ dolayı imzalamamasından sonra daha güçlü bir şekilde ortaya çıktı. Çünkü hem Osmanlı Devleti'nin sözleşmeyi imzalanmaktan kaçınması İngilizlerin elini güçlendirdiği gibi hem de Akdeniz'de güç

⁵¹ Sözleşme için bkz. BOA. HR. SFR.3 322-72

⁵² ⁵² Mary Albright Hollings, *The Life of Sir Colin C. Scott-Moncrieff*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1917, s. 203-205

⁵³ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 75

⁵⁴ Dicey, *The Story of The Khedivate*, s. 195, 364-365

⁵⁵ Fitzmaurice, *The Life of Granville II*, s. 310

⁵⁶ Fatih Özçelik, *1302 (1885/1886) Tarihli Mesele-i Mısriyye Defteri (Çeviriyazı ve Değerlendirme)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2014, s. 387-389

dengesinin Fransızlar tarafından bozulmaya başlaması⁵⁷ İngilizleri Mısır'da geçici olduklarına dair politikalarını gözden geçirmelerini gerektirdi. 1888 yılına girilirken Wolff misyonun başarısız olmasının Mısır'da tahliyeden emin olmayı getirdiği gibi Mısır maliyenin ödemeleri yapma gücüne kavuştuğunun ortaya çıkması neticesinde Lord Cromer, Mısır sahnesindeki esas aktör olmaya başlayacaktı. Lord Cromer'in yerini sağlamlaştırması için son adım ise Ocak 1884'ten beri Mısır'da başbakan olan Nubar Paşa'nın görevden alınması ile oldu.

Nubar Paşa, Mali Müşavir Edgar Vincent ve Başkonsolos Lord Cromer'den kurtulmak için her ikisini de bizzat İngiltere'ye giderek 1887 sonunda Lord Salisbury'e şikâyet etti. Şikâyetin bir etkisi olmasa da Lord Cromer için Nubar Paşa'nın gitme zamanının geldiğine ikna olması için yeterli oldu⁵⁸. Kasım 1887'de Polis Genel Müfettişi Valentina Baker'in ölümü üzerine boşalan koltuğa kimin atanması gerektiği üzerinden Lord Cromer ile yeniden karşı karşıya geldi. Nubar Paşa bu sefer de damadı Tigran Paşa'yı 1888 başlarında Londra'ya göndererek bir anlamda yine Lord Cromer aleyhine lobi faaliyeti yaptı⁵⁹. Hem Nubar Paşa'nın hem de Tigran Paşa'nın faaliyetlerine İngiltere kabinesinin sıcak bakması ve olumlu karşılmasını ise Lord Cromer, hem kendi otoritesine karşı bir darbe hem de Mısır'daki İngiliz yetkililerin güçlü konumlarını kaybetmelerine neden olacak bir gelişme olarak yorumladı. Dolayısıyla da meseleyi polis müfettişliği meselesi olmaktan ziyade İngiltere ile Mısır ilişkilerinin ve kendi konumunun hangi boyutta olduğunun test edilmesi için bir araca dönüştürdü. Bu nedenle Lord Salisbury'nin desteğini kazanmak ve Nubar Paşa'ya karşı güçlü bir konumda olmak için istifasını bir koz olarak kullandı⁶⁰. Fransızların donanma filolarını Akdeniz'de yoğunlaştırdıkları bir zamanda ortaya çıkan krizi Lord Salisbury yatıştırmak istediye de Lord Cromer, Hidiv Tevfik Paşa'ya babası ve eski Hidiv İsmail Paşa'nın Mısır'a dönmemesi için hiçbir engelin olmadığını hatırlatarak "*Bir bakan her zaman değişebilir ancak Hidiv başka bir şeydir*"⁶¹ diyerek tehdit etmesi neticesinde Haziran 1888'de Nubar Paşa görevden alındı. Lord Cromer'in Mısır'da güç ve konumu Nubar Paşa'nın görevden alınması ile artık ortaya çıktı.

Ebedi üçlünün sonuncusu Riyaz Paşa, Haziran 1898'de başbakan oldu. Fakat otokratik ve vatansever⁶² bir kişiydi ve Lord Cromer için görev yapacağı zamanlar dolaylı yönetimin üzerinde bir örtü gibi olmasına rağmen başbakanlık için uygun değildi. Nisan 1891'de Adalet Bakanlığı'na Hindistan'dan yerel mahkemeler için önce geçici olarak getirilen ve ardından da yerel mahkemelerle ilgili hazırladığı reform programını uygulamak için danışman tayin edilen John Scott'un görevlendirilmesi ile birlikte istifa etti. Riyaz Paşa'nın istifasından sonra kabinede Adalet Bakanı olan, işgalin açık bir destekçisi ve Lord Cromer tarafından başkonsolos elinde kolay bir araç olarak değerlendirilen Mustafa Fehmi Paşa başbakan oldu. 1893-1895 yılları hariç Mustafa Fehmi Paşa, Lord Cromer'in görev süresi boyunca başbakanlık yapacaktı. Riyaz Paşa'nın istifasının ardından The Times'a yaptığı açıklamada Lord Cromer "...savaş gerçekten kazanıldı. Tüm önemli idareler İngiliz etkisi altına alındı"⁶³ dedi.

Lord Cromer, Mısır idaresinde açığa çıkmamış biri olarak söz sahibi olmuştu. Bu konumu esasında bir anlamda işgal ile birlikte işgalcilerden yana tavır alan ve İngiliz tavsiyelerini emir gibi algılayıp kabul eden Hidiv Tevfik Paşa'nın tutumuna borçluymuştu. Fakat Ocak 1882'de Tevfik Paşa beklenmedik bir zamanda 40 yaşında öldü. Tevfik Paşa'nın oğlu daha 17 yaşında olan ve Viyana'da eğitim gören Abbas Hilmi, paşa unvanıyla birlikte Hidiv oldu. Abbas Hilmi Paşa hem İngilizlerden

⁵⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2003, s. 371-375

⁵⁸ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 341

⁵⁹ BOA, Y. EE. 129-112

⁶⁰ Roger Owen, *Lord Cromer*, Oxford University Press, 1. Baskı, Oxford, 2004, s. 238

⁶¹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 332

⁶² BOA, Y. EE. 129-7

⁶³ Owen, *Lord Cromer*, s. 240

hem de Mustafa Fehmi Paşa'dan kurtulmak isteyen biriydi. Anılarında “küstah hızsızlar” diye bahsettiği ve önce Mısır'da yangın çıkarıp sonra o yangını söndürmek için ülkeyi işgal eden “entrikacı” olarak nitelendirdiği İngilizlere karşı hoşnutsuzluğun temelleri kendince daha Mısır'a geldiği ilk gün atılmaya başlanmıştı. Karşılama töreni sırasında Mısırlı taburlar Mısır marşını, İngilizler de Osmanlı marşını söylemişti. Abbas Hilmi Paşa'ya göre bu durum oradaki herkes için olağan olsa da esasında Lord Cromer tarafından kendisine verilen bir mesajdı: “Mısır'ın bağımsızlığı ve özgürlüğü karşısında İngiltere ve Osmanlı birlikte duracaktır”. Mustafa Fehmi Paşa ile ilgili olarak da “İngilizlere yakın ve onlara karşı uysal” olduğunu düşünüyordu. Ayrıca kabinede görevli bakanlar ve çevresindeki kişilerle ilgili bazı düşüncelere de sahipti. O'na göre bu kişiler entelektüel olmadıkları gibi cahil ve yaşlı kişilerdi. Kimse ne iş yaptığı konusunda bir fikre sahip değildi. Yaşlılar kendisine yardım edemeyecek kadar çok yetersizdi ve ülkenin gençlere ihtiyacı olduğuna karar verdiğinden önce kendi çevresindeki yaşlıların yerine Mazlum Paşa gibi genç ve dinamik kişileri görevlendirmeye başladı. Ardından da Mustafa Fehmi Paşa'nın ilk fırsatta görevden alınmasını ve yerine daha genç bir kabinenin kurulmasını istedi⁶⁴.

Abbas Hilmi Paşa 15 Ocak 1893'te Başbakan Mustafa Fehmi Paşa'dan istifasını istedi. Mustafa Fehmi Paşa'nın cevabı ise “bundan Lord Cromer'in haberi var mı?” oldu⁶⁵ ve bunun üzerine onu hemen görevden aldı. Yerine de Mustafa Fahri Paşa'yı başbakan olarak görevlendirdi. Her şey olup bittikten sonra Lord Cromer'e haber verildi. Lord Cromer bu durumu kendi gücüne bir darbe ve Mısır'daki İngiliz pozisyonuna da doğrudan meydan okuma olarak değerlendirildi. Hemen bu durumu “... Hidiv'in bu konuda kazanmasına izin verilirse son on yıldır kurduğum sistemin devam etmesi mümkün olmayacak ve Mısır sorunu sakıncalı bir şekilde İngiltere'ye baskı oluşturacaktır. Bununla birlikte Hidiv'e bir ders verilirse başka sorun çıkmaması muhtemeldir”⁶⁶ diyerek sonuçlandırdığı bir telgrafla İngiltere'ye bildirdi. 16 Ocak'ta Lord Rosebery, Lord Cromer'e cevaben “başbakanın değiştirilmesi gibi önemli olaylarda İngiltere'nin kendisiyle istişarede bulunulması gerektiğini düşündüğünü, şimdilik bir değişiklik gerektirecek durum olmadığından Mustafa Fahri'nin adaylığına izin verilmeyeceğini”⁶⁷ ifade ile bu telgrafın Hidiv'e bildirilmesini istedi. Lord Cromer bunu Hidiv'e bildirirken ayrıca fazla ileri gitmesi yönünde onu uyarmak için konunun tehlikeli bir duruma düşebileceğini ima etti⁶⁸. Hidiv bunun üzerine geri adım attı ve İngilizlerin tavsiyelerine uyacağına dair söz vererek Mustafa Fahri Paşa'nın yerine Riyaz Paşa'nın gelmesi ortak kararla kabul edildi.

Mısır'daki başbakanlık krizinin en önemli yanı şimdiki kadar arka planda kalmış ve işleri daima Hidiv Tevfik Paşa üzerinden halletmiş olan Lord Cromer'in açığa çıkması oldu. Çünkü başbakanlık krizi sırasında Lord Cromer, Avrupalı güçlerin temsilcileri önünde Mısır idaresine doğrudan müdahalede bulundu. Bu durumu kendisi de kabul etti ve 22 Ocak 1893'te Lord Rosebery'e “Hidiv sadece yönetiyor görünmekle kalmıyor, bunu yapmak istiyor. Herhangi bir tavsiye dinlemeyecek. Sonuç olarak arka plandan ön plana çıkmak zorunda kalacağım. Önceden birkaç kişi biliyorken şimdi bunu herkes öğrenecek. Öne çıkmam sistemi parçalayabilir. Yeni bir şey tasarlamak zorundayız. Ya ülkeyi tahliye etmeli ya da konumuzu şimdiki kadar olandan güçlü bir şekilde belirlemeliyiz. Çekilmek ne tür önlemler eşliğinde olursa olsun reformları parçalayacak ve yeni bir Mısır problemi oluşturacak. Diğeri ise Avrupa komplikasyonu ortaya çıkaracak. Kişisel olarak ben ikincisini destekliyorum. Fakat buna karar verecek hükümdardır. En kötü yol ise ne

⁶⁴ Amira Sonbol, *The Last Khedive of Egypt – Memoires of Abbas Hilmi II*, Ithaca Press, 1. Baskı, Lübnan, 1998 s. 69-73, 77

⁶⁵ BOA, Y. EE. 129-10

⁶⁶ Evelyn Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, The Macmillian Company, Londra, 1915, s. 23-24

⁶⁷ BOA, HR. SYS. 959-3, *Affairs of Egypt (1893)*, s. 4

⁶⁸ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 25; BOA, HR. SYS. 959-3, *Affairs of Egypt (1893)*, s. 4-5

*istediğimizi bilmeden sürüklenmek*⁶⁹ diye yazdı. Lord Rosebery ise 16 Şubat 1893 tarihli telgrafı ile yeni döneminin açıkladı⁷⁰. İngilizler Mısır'ı tahliye etmeyecekler fakat Hidiv'in de İngilizler tavsiyesi dışında hareket etmesini onaylamayacaklardı. Değişen tek şey ise Lord Cromer'in daha görünür, dolaylı yönetimin ise örtülü olmaktan ziyade artık açık olacağıydı.

4. Lord Cromer'in İdare Felsefesi

Lord Cromer, liberal bir emperyalisti. Fakat Hindistan tecrübesi ona medeniyet olarak üst seviyelere ulaşmış bir ulusun, geri kalmış ülkelerle teması halinde *akademik liberal* duygularla hareket edilmeyeceğini öğretmişti. Birçok emperyalist gibi Cromer de *Doğu ve Batı* toplumlarının birbirinden farklı unsurlar olduğunu düşünüyordu. Doğulular, Batılılara göre geri kalmıştı. Batıların içinde ise Anglo-Sakson ırkı özgürlükçü ve bireyselci yapısı ile en güçlü olanıydı⁷¹. Bir emperyalist olarak İngiliz adalet sisteminin yanı sıra Hristiyanlığın ahlak kodlarına sahip Batı medeniyetinin Doğu toplumlarına kazandırılması gerektiğini savunuyordu⁷².

Yazılarında İngiltere'nin Hristiyan olan Kanada ve Avusturya sömürgelerinden ziyade Hindistan ve Mısır gibi ülkelerdeki yönetimine odaklanmıştı daha çok. Hindistan ve Mısır, Hristiyan ahlak kodlarına sahip olmayan topluluklar olduklarından Britanya İmparatorluğu'nun geleceği için tehlike oluşturma ihtimalleri daha çoktu. Bu nedenle Hindistan ve Mısır gibi toplumlarda görev alan İngiliz idarecilerin dikkat etmeleri gereken şeyler olduğunu düşünüyordu. Bu toplumlara imparatorluğun bir parçası olarak tutmanın kilit anahtarı ona göre *hafif vergilendirme* idi. Aksi halde bu topluluklar *emperyal örtüyü* üzerlerinden atmak isteyebilirlerdi. Bunun dışında yerel vergiler yerel olarak harcanmalıydı. Bu İngiliz siyasi inancının da bir parçasıydı. Aksi halde idareleri altındaki toplulukların vergilerini merkezi hazineye gönderen Roma ve İspanya imparatorluklarının yaşadıkları kaderi İngiltere de yaşayabilirdi. İdarecilerin dikkat etmesi gereken diğer bir nokta merkeze ekonomik anlamda bağımlı olmaktan kaçınmaktır. Çünkü merkez ile idareleri altındaki yerlerin ekonomik ilişkileri neticesinde merkezileşme yaşanabilirdi⁷³.

Güçlü ve akıllı bir emperyalistin özelliklerini de açıkladı. Bu kişilerin Afrika ve Asya'nın tamamını emperyal sınırlar içinde görmek gibi gizli bir arzusu olmayacaktı. Bununla beraber kışkırtıcı ve genişlemeci Avrupa uluslarına da politik olarak güvensiz olmalıydı. Rekabetten korkmayacaktı. İngiltere'nin meşru hükümet yöntemlerinin yabancılarınkinden üstün; ahlaki ve ekonomik olarak güçlü ve girişilen işlerin sürdürmek için kuvvetli olduğunu bilecekti⁷⁴. Emperyalist bir idareci, idaresi altındaki yerlerin sınırlarını genişletmek arzusunda olmadığı gibi idaresi için gerekli hassas bir noktanın ele geçirilmesi gerektiği zaman ise rakiplerinden önce davranmasını da bilecekti. 1882'de İngiltere, Mısır'a müdahale etmişti. Bu müdahale Lord Gladstone ve Lord Granville'nin son çare olarak başvurduğu bir seçenektir. Liberal düşünce bunu gerektiriyordu. Fakat Cromer'e göre bu tür eylemler *zorunlu ve üzücü* bir gerekliliktir⁷⁵.

Lord Cromer'in Doğu toplumlarında öz-yönetim ve eğitim algısı da Hindistan örneği ve Hindistan tecrübesi ile şekillenmişti. Öz-yönetimin Hindistan'da gelişme sürecini pek iç açıcı bulmuyordu. Çünkü Hindistan'da iyi hükümet idaresini hala İngiliz idareciler sağlıyordu. Esasında öz-yönetimin Doğu toplumlarında kademeli olarak geliştirilmesi düşüncesine karşı olarak bunun mümkün olmayacağını da düşünüyordu. Bu bağlamda Lord Dufferin'in 1883'te Mısır'da tasarladığı

⁶⁹ Zetland, *Lord Cromer*, s. 204-205

⁷⁰ Telgrafın tam metni için bkz. BOA, HR. SFR.3 417-14

⁷¹ Evelyn Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, The Macmillian Company, Londra, 1913, s. 15

⁷² Zetland, *Lord Cromer*, s. 89

⁷³ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 22-23

⁷⁴ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 4

⁷⁵ Chamberlain, "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism'", s. 67

siyasi kurumları (il meclisleri, genel meclis ve yasama konseyi) eleştiriyordu. Öz-yönetime kademeli bir geçiş anlayışı, toplumların zamanla bu deneyimi kazanmaları için kabul edilmişti. Fakat Doğu toplumları için bu eğitim süreci ona göre yüzyıllar alabilecek bir süreçti⁷⁶. Öz-yönetimin geliştirilmesi düşüncesi kendi içinde idare altındaki toplumların talep ve isteklerinin öğrenilmesi için bir araç sağlıyordu. Cromer ise Doğu toplumlarında *taklit* bir unsur olmaktan öteye gidemeyecek siyasi kurumların toplumun gerçek genel görüşünü yansıtmayacağını, bu nedenle İngiliz idarecilerin mümkün olan her yol ile halkın görüş ve isteklerini öğrenmesi gerektiğini belirtiyordu⁷⁷. O'na göre Doğu toplumlarında siyasi kurumlar tanıtılmak ve öz-yönetim tecrübesi kazandırılmak isteniyorsa da burada dikkat edilmesi gereken şey onların talepleri değil İngiliz idarecilerin bu kurumları o toplum için uygun görmesiydi. Çünkü bu kurumların kurulmadan önce toplumun buna hazır olup olmadığını bilecek kişiler idarecilerdi. Burada önemli olan şey bu kurumların yavaş ve kademeli olarak kurulmasının sağlanmasıydı⁷⁸.

Eğitim, genel eğitimden ziyade yükseköğrenim, toplumun modernleşmesini sağlayacak kurumların topluma kazandırılmasını sağlayacak eğitilmiş sınıfların oluşması için çok önemliydi. Lord Cromer gibi emperyalist idarecilerin sömürgelerdeki eğitim algısını etkileyen en önemli olay ise 1857 Hint İsyanı oldu⁷⁹. Hint isyanı İngiliz idarecilerini zor durumda bıraktığı gibi Britanya İmparatorluğu'nun da tehlikeye düşmesine neden olmuştu. Birçok İngiliz emperyalist için isyan, özgürlükçü kurumların Hindistan'da erken bir dönemde hızla tanıtılmasının bir sonucuydu. Lord Cromer'e göre Hindistan'da özgürlükçü kurumların, serbest basın ve yükseköğrenimin gelişmesine müsaade edilmemelidir. Çünkü bu kurumlar halka zararlı fikirlerini yayabilecek *demagoglara* uygun zeminler sağlayabilir ve bu durumda imparatorluk tehlikeye düşebilirdi⁸⁰. Bu görüşe uygun olarak Lord Cromer, Mısır'ın finansal durumu ile ilgili 1884 ilkbaharında Londra'da bulunduğu sırada Mısır idare giderlerinin azaltılması için önerdiği veya feda ettiği ilk şey Eğitim Bakanlığı'nın ödeneği olacaktır⁸¹. Mısır'da eğitimin veya en azından yükseköğrenimin gelişmemesi demek öz-yönetimi geliştirecek kurumları talep edecek eğitilmiş sınıfların oluşmaması demektir. Bu da Lord Cromer'in Doğu toplumlarına uygun görmediği siyasi kurumların Mısır'da ortaya çıkmaması demektir.

Lord Cromer'in Doğu toplumlarında veya en azından İngiliz idaresi altındaki toplumlarda benimsenmesi gereken milliyetçilik modeli ise *kozmpolit bağlılık* idi. Kozmpolit bağlılık, üstün yeteneklere ve bencil olmayan davranışlara saygıya dayanmalıydı. Diğer taraftan böyle bir anlayış dil veya ırk birliğine dayalı vatansever bir birliktelik oluşmasını engelleyebilirdi. Kozmpolit bağlılık ilkesi yine örtülü olarak İngiliz idarecilerin üstünlüğünün kabulünü gerektiriyordu. Üstün yetenekli idarecilerin sağladıkları iyi şeyler ve gelecekle ilgili vaatleri toplumun onlara karşı minnettarlık duygusunu arttıracaktı. O'na göre Mısır özelinde bu minnettarlık duygusu ileride Urabi hareketi gibi bir harekete katılmak isteyenleri tereddüt ettirebilirdi⁸².

Lord Cromer, emperyal gücün yardımsever, hatta fedakârca kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Tüm sömürgeci güçler idareleri altındaki yerlerden bir miktar fayda elde etmeyi umabilirdi. Fakat Romalılar ve İspanyollar gibi o yerleri ağır vergi yükü altına sokmamalıydı. Bu fayda ticaretten kaynaklanan doğal ve karşılıklı bir fayda olmalıydı. Doğu Hindistan Şirketi (British East India Company), Hindistan'ın zararına olarak çok fayda sağlamıştı. Fakat bu durum 1858'de

⁷⁶ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 25-26

⁷⁷ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 27

⁷⁸ Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt*, s. 97-98

⁷⁹ Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt*, s. 95-96

⁸⁰ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 49-50

⁸¹ Owen, *Lord Cromer*, s. 205

⁸² Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 13-14

değişmişti⁸³. Yine de Hindistan endüstrisi İngiltere endüstrisine rakip olmaması için çürümeye terk edilmişti. Tıpkı Mısır endüstrisinin gelişmesi için çaba gösterilmeyeceği gibi. Lord Cromer'e göre Mısır'da endüstrinin veya sadece pamuklu endüstrisinin gelişmemesi gerekiyordu. Çünkü pamuk ihracatından elde edilen gelirler düşeceği ve bu durumda da hükümet gelirlerinin azalacağını düşünüyordu⁸⁴.

5. “Taçsız Hükümdar” Lord Cromer’in Mısır İdaresi

Mısır'daki İngiliz işgali onuncu yılını tamamladıktan kısa bir süre sonra Lord Cromer idareyi ve Hidiv'i kontrol altına almayı başardı. Bu süreçte Lord Cromer'in arkasındaki en büyük güç Mısır'daki işgal ordusunun ahlakî gücüydü. 1893-1897 yıllarında Mısır'da görev yapmış bir başkonsolos işgal ordusunun varlığına dair olarak “hiçbir Kahire resmi İngiliz askeri olmadan resmedilemez. İngiliz askerleri neredeyse her sokakta ve kalabalıklar halinde gezmekte. Gezmeye gelen biri Kahire'yi askeri kamp alanı zanner. Asker idarenin bir parçası ve yerlileri etkileme aracıdır” dedi⁸⁵. Bu süre zarfında Mısır idaresinde öncelik maliyenin toparlanması ve güçlendirilmesine, bütçenin dengelenmesine, idare için gerekli paranın temin edilmesine ve sulama sistemlerinin reform edilmesine verildi. Öz-yönetim kurumları geri planda kaldığı gibi eğitim işleri ile ilgili adım atılmadı.

Lord Cromer, ekonomi ve maliye üzerinde uzmandı ve bildiği işi en iyi şekilde yaptı. Mali Müşavir Edgar Vincent ile birlikte harcamalarda cimrilik politikası izledi. Gelir getirici reformlarla birlikte gelirlerin artırılmasına yönelik Yunan tütününü ihracatını destekledi ve yerli tütünün ekimini kademeli olarak yasakladı. Amaç gümrük gelirlerini artırmaktı. Bunun yanında bedelli askerlik uygulaması bir başka gelir kalemi oluşturdu⁸⁶. Alınan önlemler ile birlikte Mısır maliyesi kendini topladığı gibi borçların ödenmesi sağlandı. Alınan önlemler ve pamuk üretimin artması ile birlikte 20. yy ilk on yılında kişi başına düşen milli gelir 1920'lerin başı hariç modern Mısır tarihinin herhangi bir zamanından daha yüksek oldu⁸⁷.

Hindistan'dan getirilen ve Mısır'da Bayındırlık Bakanlığı'na danışman olan Colin Scott-Moncrieff ve daha sonra William Willcocks zamanlarında sulama sistemlerinin modernizasyonu sağlandığı gibi 1902'de tamamlanan Asvan Barajı sayesinde Aşağı ve Orta Mısır'ın tamamının yaz suyu sulama ihtiyacı sağlandı. Buna bağlı olarak pamuk üretiminde muazzam bir artış sağlandı⁸⁸. Lord Cromer idaresi zamanında yaşanan tarımsal reformlar dönemin en önemli gelişmelerini sağladı.

Nisan 1904'te Fransa ile İngiltere arasında Dostluk Antlaşması⁸⁹ imzalandığında Mısır'daki İngilizlerin varlığı meşrulaşmış ve Mısır'da İngilizlerin varlığı karşısında en büyük muhalefeti gösteren Fransa bertaraf edilmişti fakat 1892'de Abbas Hilmi Paşa'nın idareye gelmesi ile birlikte görünür olmaya başlayan bir muhalefet söz konusuydu. Mustafa Kamil önderliğinde işgale karşı başlayan milliyetçi ajitasyon Lord Cromer'in idaresini etkilemese de zorlamaya başlamıştı. Mustafa Kamil editörlüğünde 2 Ocak 1900'de El-Liva adlı gazete yayın hayatına başladığında Hizb el-Vatani olarak adlandırılacak milliyetçilerin sözcüsü konumuna geldi⁹⁰. Eğitimli milliyetçilerin işgale ve Lord Cromer idaresine karşı şikâyetleri vardı; İşgalin ilk günlerinden itibaren vaat edilen tahliye politikası gerçekleşmediği gibi özyönetim kurumları da gelişmemişti, Mısır'da pamuk üretimi

⁸³ Chamberlain, “Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism'”, s. 68

⁸⁴ Issawi, *Egypt An Economic And Social Analysis*, s. 27

⁸⁵ Mellini, *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, s. 96

⁸⁶ Colvin, *The Making of Modern Egypt*, s. 134, 161, 174

⁸⁷ Mellin., *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, s. 97

⁸⁸ A. E. Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1938, s. 263-264

⁸⁹ Entente Cordiale

⁹⁰ Jacob M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt*, Israel Publishing House, 1. Baskı, Tel Aviv, 1953, s. 109

artmasına rağmen yerli endüstri adına hiçbir girişim yapılmamıştı, Eğitim ise bilerek ihmal edilen belki de tek kurumdu⁹¹.

Milliyetçilerin yerli endüstri konusundaki eleştirilerine Lord Cromer, serbest ticaret ilkelerine inanan biri olarak koruma altında gelişecek bir endüstrinin varlığına karşı olduğunu ifade ederek cevap verdi⁹². Doğal olarak şu sonuç ortaya çıkıyordu: Kendi imkânları ile gelişemeyecek bir endüstri ölmeliydi. Gelişmiş İngiltere'nin Lancashire tekstil endüstrisi karşısında daha emekleme aşamasında olan Mısır endüstrisinin korunmasının gerekliliğine inanan milliyetçiler için Lord Cromer'in serbest ticaret ilkesi kabul edilemez görüldü. Fakat yapacakları pek de bir şey yoktu.

Lord Cromer kasıtlı bir şekilde Mısır eğitiminin gelişmesine önem vermedi⁹³. Daha önce de belirtildiği gibi Hindistan tecrübesi ona eğitimin sömürge toplumlarda yabancı idarecileri sıkıntıya düşürecek kişiler ve taleplerin ortaya çıkmasında başrol oynadığına ikna etmişti. Esasında milliyetçiler özyönetim kurumlarının Mısır'da hayata geçirilmesinin ilk şartı olarak genel bir eğitim sistemin gerekli olduğunu ifade ediyorlardı. Mısırlıların dışında İngiltere'deki liberal siyasilere bazıları da son zamanlarda Mısır'da liberal kurumların gelişimine izin verilmediği, eğitime yeterli dikkatin gösterilmediği ve Mısırlılara kendi yönetimlerinde daha fazla paya izin verilmesi gerekliliğini kabul etti. Hatta Mısır'ı ziyaret eden İngiliz siyasilere raporlarında ve İngiliz basınının bir kısmında bu duruma dikkat çekildi⁹⁴. Bu eleştiriler karşısında ise Lord Cromer'in düşüncesi, eğitimin özyönetimin gelişmesinin ilk koşulu olarak kabul edilemeyeceğini çünkü okullarda verilebilecek eğitimin Mısırlılara kendi kendilerini yönetme kabiliyeti kazandırmayacağıydı. Mısır yüzyıllarca keyfi yönetim ile idare edildiğinden ulusal karaktere işlemiş bu keyfiliğin yavaş yavaş ilerlemesi gereken bir karakter değişim sürecinin sonunda özyönetim kabiliyetinin ortaya çıkacağını iddia etti⁹⁵. Lord Cromer'e göre ister eğitim ister karakter değişimi olsun kademeli bir dönüşüm ise Mısır'da "yüzyıllar" alacak bir süreçti⁹⁶. Eğer hemen özyönetim kurumları kurulmak isteniyorsa bu da mümkün değildi çünkü "taklit ürünü temsil kurumlarının halkın gerçek görüşünü" yansıtmayacağını düşünüyordu⁹⁷. Zaten Lord Cromer Vakıflar idaresini onlara bırakmıştı ve "Avrupa yardımı olmadan yerli kurumları yönetme deneyimleri kazanmalarına fırsat" tanımıştı⁹⁸.

Lord Cromer'e göre eğitilmiş Mısırlının artması daha fazla kamusal istihdam talep demektir ve bu da mümkün olmadığından milliyetçi ajitasyonun üyelerinin artmasından başka bir işe yaramazdı. Ayrıca nüfusun artmasına bağlı olarak pamuk tarlalarında çalışacak ucuz işgücüne ihtiyaç vardı⁹⁹. Mısır'da görev alan önde gelen İngiliz yetkililer de Lord Cromer ile eğitime para harcanmaması konusunda aynı düşüncedeydi¹⁰⁰. 1890 yılında eğitime ayrılan fon 81,000 £ idi¹⁰¹. Bu yılda Mısır gelirleri 11,892,810 £¹⁰² olduğu göz önüne alınırsa eğitime ayrılan pay bütçenin % 1'i bile değildi.

⁹¹ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 138

⁹² Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 138; Roger Owen, "Lord Cromer and the development of Egyptian industry 1883-1907", *Middle Eastern Studies* 2/4, s. 286

⁹³ İngiliz işgali döneminde eğitim politikaları için bkz. Michel Richard Van Vleck, *British Educational Policy in Egypt Relative to British Imperialism in Egypt*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Wisconsin, 1990 (Bundan sonra *British Educational Policy in Egypt* olarak geçecektir.)

⁹⁴ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 9

⁹⁵ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 23

⁹⁶ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 26

⁹⁷ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 27

⁹⁸ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 70

⁹⁹ Vleck, *British Educational Policy in Egypt*, s. 29

¹⁰⁰ Milner, *England in Egypt*, s. 291; COLVIN, *The Making of Modern Egypt*, s. 210

¹⁰¹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 528

¹⁰² Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, s.277

1900'den 1914'e kadar Mısır gelirleri düzenli bir şekilde artarken yine eğitime ayrılan pay % 3,4'ü geçmedi¹⁰³. Hatta ücretsiz olan eğitim bile ek gelir elde etmek amacıyla ücretli hale getirilecekti. Fakat bunu yaparken Mısırlıların eğitime ne kadar taraftar olduklarını görmek için yaptığını ifade etti¹⁰⁴. Ayrıca eğitimin geri kalmasının kendi suçu olmadığını ve suçun tamamen Mısırlılara ait olduğunu iddia etti. 1892'de “eğitim departmanında 29 yılda 29 bakan değişti, her gelen bir öncekinin uygulamasını tersine çevirdiğinden okullar geri kaldı” dedi¹⁰⁵. Mısır'da eğitim alanında İngilizlerin birkaç adım attığı söylenebilir. Fakat bu adımlar da Lord Cromer tarafından eğitimin varlıklı azınlıklar için uygun olması dışında işgal ile birlikte var olan eğitim kurumlarının görevi kâtip ve alt kadrolarda ihtiyaç duyulan memurlar gibi düşük seviyeli kamu personeli yetiştirmek üzere atıldı. Fakat eğitimi sınıfların artması önlenemediği gibi milliyetçi ajitasyonunda önüne geçilemeyecekti.

Resmen olmasa da pratikte yabancı idaresi altında olan Mısırlıların işgale karşı tutumlarının belirginleştiği ve artık bir anlamda dönüm noktasının başlangıcını teşkil edecek olay küçük bir Delta köyü olan Denşûvâ'da yaşanacaktı. Özetle kuş avlamak isteyen İngiliz subaylarla Denşûvâ köylüleri arasında çıkan bir kavgada kafaya darbe ve güneş çarpmasına bağlı olarak bir İngiliz subayın ölmesi ile sonuçlanan bir olay yaşandı¹⁰⁶. İngilizlerin bu olaya tepkisi sert oldu. Soruşturmanın ardından 51 köylü suçlu bulunarak 24-27 Haziran 1906 tarihleri arasında askeri mahkeme sorgulamaları tamamlayıp oy birliği ile kararını açıkladı. Mahkeme 51 sanıktan 21'ini suçlu buldu. Suçlu bulunan köylülerde 5 kişiye idam cezası, 1 kişiye 15 yıl, 6 kişiye 7 yıl hapis cezası, 3 kişiye 1 yıl hapis 50 kırbaç ve 5 kişiye 50 kırbaç cezası verildi. İnfazların ertesi gün köy meydanında yapılması kararlaştırıldığından cezalar ertesi gün uygulandı.

Mısırlılar için Denşûvâ kararları bir dönüm noktası teşkil etti. Bu olay “Mısır'ın İngiliz yönetimi altında kaydettiği olağanüstü maddi ilerleme ulusal gururumuzu tatmin etti. Ancak Mısır'a bahsettiğimiz muazzam faydaların bize Mısır halkının minnettarlığını ya da saygısını sağlamada başarısız olduğunu” kanıtlamıştı¹⁰⁷. Verilen kararların ve yasak olmasına rağmen infazların köylülerin önünde gerçekleştirilmesinin Mısırlılar üzerindeki duygusal etkisi büyük oldu¹⁰⁸. Milliyetçi ve Hibz el-Vatani'nin lideri Mustafa Kamil, bu olayın uyandırdığı etkiyi ifade ederken Mısırlıların işgale karşı uyandırılmaları çabalarının on yılda yapamayacağı etkiyi yaptığını söyledi. Mısırlı milliyetçilerden başka sıradan insanlar yani fellah da karardan etkilendi. Denşûvâ hakkında şiirler dahi yazıldı. Fellah arasında Denşûvâ'ya yakılmış ağıtlar söylenmeye başladı. Hatta mahkeme heyetinde bulunan Boutros Ghali, Fathi Zağlul ve Savcı İbrahim Hilbavi Mısırlılar tarafından hor görüldü ve asla affedilmeyecekti¹⁰⁹. Denşûvâ kararlarından sonra Mısırlı milliyetçiler ile kayıtsızlık hali içinde bulunan fellah arasında ilk bağda böylece kurulmuş oldu. Bu bağ gittikçe güçlenecek ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra işgale karşı birlikte isyana dönüşecekti.

5 Aralık 1905'te iktidara gelen Liberal Henry Campbell-Bannermann ile birlikte liberal politikada bazı değişimler olmuştu. Bu değişim Mısır politikasında da hissedilecekti. Bannermann, Denşûvâ kararlarından bir müddet sonra Mustafa Kamil ile görüştü ve ondan Mısır kabinesinde görev alabilecek isimler istedi. Mustafa Kamil'de isimler arasında Muhammed Said, Saad Zağlul, Hüseyin

¹⁰³ Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt*, s. 346-347

¹⁰⁴ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 531

¹⁰⁵ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 528

¹⁰⁶ Denşûvâ Olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Denşûvâ olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi içeren orijinal İngilizce rapor için bkz BOA, HR. SYS. 930-15, *Correspondence Respecting The Attack on British Officers at Denshawai (1906)*

¹⁰⁷ Edward Dicey, *The Egypt of The Future*, William Heinemann, 1. Baskı, Londra, 1907, s. 176

¹⁰⁸ M. Travers Symons, *Britain and Egypt, The Rise of Egyptian Nationalism*, Camelot Press, 1. Baskı, Southampton, 1925, s. 15 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev. Latif Boyacı - Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014, s. 227

¹⁰⁹ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 172-173

Rüşdü, İsmail Sırrı, İsmail Sıtkı, Abdulhalik Yahya İbrahim, Adli Yeğen, Aziz İzzet ve Ahmed Lütfi gibi ilerleyen zamanlarda bazılarının başbakan ve bakan olacağı 30 kişilik bir isim listesi verdi. Değişimin ilk göstergesi ılımlı milliyetçi ve o zamanlar faydalarından dolayı işgal yanlısı olan Saad Zağlul'un Milli Eğitim Bakanı olarak atanması oldu. İkinci adım ise liberal partinin değişen politikalarının farkında olan ve hatta Denşûvâ Olayı'ndan sonra parlamentoda Mısır Komisyonu kurulmasının ardından kendisinin dikkate alınmamasından dolayı istenmediğini düşünen Lord Cromer sağlık sorunlarından dolayı 29 Mart 1907'de istifası oldu¹¹⁰.

Sonuç

İngiliz işgali geçici olarak adlandırılrsa da zamanla kalıcılığa doğru evrildi. Bunda en büyük etken değişen Avrupa güç dengesi ve siyasi atmosferin gerginleşmesi oldu. 24 yıl boyunca aralıksız bir şekilde görev yapacak Lord Cromer'in politikaları ise işgalin kalıcılığına bir başka etkendi. Lord Cromer Mısır'a dair politikalarını kendi belirledi ve uyguladı. Adı konulmamış olsa da Mısır'ı İngiltere'nin himayesindeki bir ülke gibi yönetti. Tahliye politikasından dolayı Mısırlılar idaresine bırakılan idari alanlar zamanla İngilizlerin kontrolüne geçti. Hidiv ve bakanları İngilizlerin politikalarını uygulayan birer araçtan fazlası olmadı. Mısır'ın maliyesinin güçlenmesi ve refah seviyesinin yükseltilmesi sağlanmışsa da Mısır İngiltere'nin Lancashire dokuma endüstrisinin hammadde tedarikçisi olmaktan öteye geçemedi. Yerli endüstri serbest ticaret ilkeleri kılıfı altında gelişmeden ölmeye mahkûm edildi. Mısır nüfusu artmasına rağmen Lord Cromer onların tarlalarında kalmalarına yönelik politikalar izledi. Bu nedenle de eğitime önem vermediği gibi eğitim ile birlikte ucuz iş gücünün kaybolmasına ve milliyetçilerin çoğalmasına engel olmak istedi. Öz-yönetim konusundaki tutumu ise bir örnekle öğrencilerine yüzme dersi veren bir eğitmenin onlar yüzme öğrenene kadar suya girmelerini yasaklaması gibiydi. Fakat değişen şartlar ve eğitilmiş Mısırlıların çoğalmasına bağlı olarak artan milliyetçi duyguların önüne geçmekte başarısız oldu. Denşûvâ Olayı ile birlikte hem Mısır'da hem de İngiltere'de artan derecede hoşnutsuzluk neticesinde de görevinden istifa etmek zorunda kaldı.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Hariciye: HR. SYS. 930-15, HR. SYS. 959-3, HR. SYS. 962-2, HR. SFR.3 322-72, HR. SFR.3 417-14.

Yıldız: Y. EE. 121-41, Y. EE. 122-6, Y. EE. 127-9, Y. EE. 129-112, Y. EE. 129-7, Y. EE. d. 1184.

2. Araştırma ve İncelemeler

ARMAOĞLU, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2003.

BARING, Evelyn (The Earl of Cromer); *Modern Egypt I-II*, The Macmillan Company, New York, 1916.

_____; *Abbas II*, The Macmillian Company, Londra, 1915.

_____; *Political and Literary Essay 1908-1913*, The Macmillian Company, Londra, 1913.

BLAKE, Robert; *Disraeli*, Eyre & Spottiswoode, 1. Baskı, Londra, 1966.

BİLGENOĞLU, Ali, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı bir Çözümlemesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

BRADSHAW, Dan F.; *A Decade of British Opposition to the Suez Canal Prproject 1854-1864*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Oklahoma, 1973.

BROADLEY, A. M.; *How We Defended Arabi And His Friends*, Chapman and Hall, 3. Baskı, Londra, 1884.

CAIN, P. J., HOPKINS, A. G.; *British Imperialism 1688-2015*, Routledge, 3. Baskı, Londra, 2016.

CHAMBERLAIN, M. E.; "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism': A Proconsular View of Empire", *Journal of British Studies* 12/1, Kasım, 1972, ss. 61-85.

¹¹⁰ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 175-179

- CROUCHLEY, A. E.; *The Economic Development of Modern Egypt*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1938.
- COLVIN, Auckland; *The Making of Modern Egypt*, Seeley, 2. Baskı, Londra, 1906.
- DICEY, Edward; *The Story of The Khedivate*, Rivingtons, 1. Baskı, Londra, 1902.
- _____ ; *The Egypt of The Future*, William Heinemann, 1. Baskı, Londra, 1907.
- FITZMAURICE, Edmond; *The Life of Granville II*, Longmans, 2. Baskı, Londra, 1905.
- HARRISON, Robert; *TRoad to Suez Gladstone and The Egyptian Crisis of 1882*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Southern California, 1987.
- HOLLINGS, Mary Albright; *The Life of Sir Colin C. Scott-Moncrieff*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1917.
- HOURANI, Albert; *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev. Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014.
- ISSAWI, Charles; *Egypt An Economic And Social Analysis*, Oxford University Press, Oxford, 1947.
- KIZILTOPRAK, Süleyman; *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015.
- LANDAU, Jacob M.; *Parliaments and Parties in Egypt*, Israel Publishing House, 1. Baskı, Tel Aviv, 1953.
- LLOYD, George Ambrose (The Lord Lloyd), *Egypt Since Cromer I, II*, The Macmillian Company, Londra, 1933.
- LYALL, Alfred; *The Life of The Marquis of Dufferin and Ava II*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1905.
- MALLET, Bernard; *Thomas George Earl of Northbrook*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1908.
- MARSOT, Afaf Lutfi Al-Sayyid; - *Egypt and Cromer - A study in Anglo-Egyptian relations*, John Murray, Londra, 1968.
- MELLINI, Peter; *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, Hoover Institution Press, California, 1977.
- MILNER, Alfred; *England in Egypt*, Edward Arnold, 9. Baskı, Londra, 1902.
- Mısır Salnamesi – 1871*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 10, Elazığ, 2005.
- OMAR, Omar Abdel-Aziz; *Anglo-Egyptian Relations and the Construction of the Alexandria-Cairo-Suez Railway 1833-1858*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of London, School of Oriental and African Studies, Londra, 1966.
- ROYLE, Charles; *The Egyptian Campaings 1882 to 1885*, , Hurst and Blackett, 1. Baskı, Londra, 1900
- SANDERSON, Basil (Lord Sanderson); *Egypt, 1879-1883*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1909.
- ÖZKAYA SOFU, Sevda; *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018.
- The Marquess of Zetland, Lord Cromer*, Hodder and Stoughton, 1. Baskı, Londra, 1932.
- TIGNOR, Robert L.; *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton University Press, 1. Baskı, Princeton, 1968.
- OWEN, Roger; *Lord Cromer*, Oxford University Press, 1. Baskı, Oxford, 2004.
- _____ ; “Lord cromer and the development of Egyptian industry 1883-1907”, *Middle Eastern Studies* 2/4, ss. 282-301.
- ÖZÇELİK, Fatih; *1302 (1885/1886) Tarihli Mesele-i Mısriyye Defteri (Çeviriyazı ve Değerlendirme)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2014.
- SONBOL, Amira; *The Last Khedive of Egypt – Memoires of Abbas Hilmi II*, Ithaca Press, Lübnan, 1998.
- SYMONS, M. Travers; *Britain and Egypt, The Rise of Egyptian Nationalism*, Camelot Press, 1. Baskı, Southampton, 1925.
- VLECK, Michel Richard Van; *British Educational Policy in Egypt Relative to British Imperialism in Egypt*, (Basılmamış Doktora Tezi), Univesity of Wisconsin, 1990.